

UDK 141.8Gorz
141.8:331
331:316.32:141.8
Izvorni yžnanzstveni članak

Primljeno: 5. rujna 1999.

André Gorz: kraj rada i utopija postnajamnog društva

Rade Kalanj

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

*Tekst se bavi problemskim pregledom nekih ideja suvremenog francuskog socijalnog teoretičara Andréa Gorza. Nakon osvrta na genezu i izvorišta Gorzove misli i njegova glavna djela, pažnja se usredotočuje na tematiku »kraja rada« i »radnog društva« kojom se Gorz intenzivno bavi u djelima *Zbogom proletarijatu*, *Rajski putovi* i, osobito, *Metamorfoze rada*. No glavna se analiza odnosi na posljednje Gorzovo djelo *Sadašnja bijeda, moguće bogatstvo*, u kojem su »kraj rada« i »radno društvo« ekstenzivno osvijetljeni iz različitih aspekata (zaposenosti, radnog vremena, mondijalizacije itd.) i u kojem se projicira »utopijska« slika »postnajamnog društva«. Tekst pokušava pokazati da je bitna Gorzova intencija preobrazba države blagostanja u društvo blagostanja.*

Ključne riječi: *kraj rada, mondijalizacija, multiaktivnost, najamništvo, postnajamno društvo, rad, radno društvo, utopija, zaposlenost*

TEORIJSKI PUT DO »KRAJA RADA«

U krugovima francuskih intelektualaca koji se socijalnom teorijom bave izvan formalno–akademskih institucija i koji, svojim angažiranim diskursom, često »uznemiruju« i »provociraju« intelektualnu savijest »normalne znanosti«, osobito zanimljivo mjesto zauzima André Gorz. Pripada onom krilu francuske teorijske i političke kulture koja se poslije Drugog svjetskog rata oblikovala pod »filozofskim kišobranom« Jeana Paula Sartrea i njegove kulturne, sada već pedesetpetogodišnje revije *Les Temps Modernes*. U tom angažiranom sartreovskom projektu duga daha i markantnog kulturnog utjecaja Gorz je desetljećima bio jedan od najpredanijih suradnika i urednika. Slijedeći Sartreovu filozofiju subjektiviteta i povijesnosti, kao i njegova izrazita protuburžoaska filozofsko–politička nagnuća, on je u svojim djelima konzekventno zaokupljen društvenim akterima, pokretima, odnosima i promjenama. U tom pogledu dosta toga duguje i Marxu, ali ne bilo kojem nego »neideološkom« Marxu koji najjasnije dolazi do izražaja u djelu *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. No jednako tako, ako ne i više, na njegovu su tematsku orijentaciju i stajališta utjecali pogledi i nastojanja njemačkih i talijanskih sindikalnih teoretičara, koji su od šezdesetih godina išli u susret novim oblicima aktivizma i novom poimanju radno–socijalnih odnosa u kontekstu ubrzanih znanstveno–tehničkih mijena. Francuski sindikalni pokret nije osobito uzimao u obzir jer je organizacijski »trom«, doktrinarno podijeljen i odviše zavisao od aparata političkih stranaka. Njegova je opcija **autonomni sindikalizam** kao **autonomni društveni pokret**. To je opredjeljenje očigledno već u njegovu prvom značajnijem teorijskom djelu *Radnička strategija i neokapitalizam* (1964) u kojem – govoreći još u klasičnoj terminologiji radničkog pokreta – zagovara novu strategiju socijalnih borbi primjerenu moderniziranom kapitalizmu i novim, razvijenijim oblicima socijalnih potreba.¹ Tom se tematikom bavi i u djelu *Reforma i revolucija* (1969),

¹ Usp. André Gorz, *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*, Editions du Seuil, Paris, 1964. Prijevod ove knjige, pod naslovom *Radnička strategija i neokapitalizam*, objavljen je u izdanju *Kultura/Komunist*, Beograd,

ali sada mu je ponajviše stalo do toga da prevlada tradicionalno doktrinarstvo i na neki način izmiri revolucionarnu i reformističku političku kulturu radničkog pokreta. Osnovna intencija tog kompromisnog nauma izražena je u formuli »revolucionarnih reformi« (Gorz, 1969:5–20).

Gorz spada među rijetke socijalnoteorijske autore koji su relativno rano, barem za francuske konstelacije ideja, uvidjeli esencijalnu važnost ekološkog problema. U knjigama *Ekologija i politika* (1975) i *Ekologija i sloboda* (1977), koje pripadaju referencijalnoj literaturi o političkoj ekologiji, on pokazuje da se taj problem nije pojavio slučajno, kao neočekivana aberacija, nego kao sastavni dio vladajućeg modela razvoja i njegove politike. Ekološka je kritika zapravo najoštriji vid socijalne kritike kapitalizma, industrijalizma i neutaživog produktivizma (Gorz, 1975:9–18).

Početakom osamdesetih godina Gorz je izazvao pravi šok jer je u knjizi *Zbogom proletarijatu* (1980) konstatirao definitivni nestanak jedne socijalne kategorije koja je u 19. i 20. stoljeću napajala emancipacijske i antisistemske pokrete i ideologije.² Proletarijat »po svetom Marxu« više ne postoji, a novi se povijesni subjekt pojavljuje u liku »ne-klase postindustrijskih proletera«. Ta je »ne-klasa« proizvod raspada dosadašnjeg društva zasnovanog na radu, na dostojanstvu, vrednovanju, društvenoj korisnosti rada i želji da se radi (Gorz, 1980:80). Nije riječ o marginalnim grupama nego o sve brojnijem socijalnom kontingentu koji se više ne može rukovoditi tradicionalnim i uvelike mistificiranim klasnim identitetom proletarijata. Za razliku od Marcusea, koji je šezdesetih godina zagovarao tezu o potpunoj integraciji radništva u potrošački sustav postindustrijskog društva i nestanku radikalnog klasnog osporavanja, Gorz drži da se postindustrijsko društvo **dualizira** i da je »ne-klasa postindustrijskih proletera« na putu oblikovanja drukčijih zahtjeva i drukčijih oblika »protuvlasti«. Ta su stajališta kasnije razrađena u knjizi *Rajski putovi* (1983), pisanoj poput svojevrsnog teorijskog manifesta za prevladavanje krize ideja unutar organizacija i pokreta koji formuliraju i izražavaju revandikacije »ne-klase postindustrijskih proletera«. U doba elektronske revolucije obistinjuju se najave prvih vizionara postkapitalizma koji su, s onu stranu nastajućeg buržoaskog i kapitalističkog društva, naslućivali nadolazak drugačijeg poretka: poretka u kojem će efikasnost strojeva ukinuti rad, logiku kapitala i tržišne razmjene te dovesti do oblikovanja »raspoloživog vremena« kao mjere »pravog bogatstva«. No inercija mentalnih kategorija zasjenjuje spoznaju tih činjenica i pothranjuje uvjerenje da se rješenja za budućnost nalaze u prošlosti, da ekonomski »uspon« automatski osigurava punu zaposlenost te da automatizacija donosi više rada nego što ga ukida (Gorz, 1983:14). Traganje za »rajskim putovima«, putovima u bolje i drugačije društvo, pretpostavlja razumijevanje pravog smisla preobrazbi koje se zbivaju u kontekstu mikroelektronske revolucije.³ A bitna preobrazba, od koje valja poći, jest **kraj rada** u njegovu tradicionalnom, a to znači industrijski pojmljenom smislu.

1970, s predgovorom Rudija Supeka. Ovdje ćemo navesti još neka Gorzova djela, koja u tekstu ne tematiziramo, ali koja su značajan dio njegova ukupnog opusa: *La morale de l'histoire*, Editions du Seuil, Paris 1959; *Le socialisme difficile*, Editions du Seuil, Paris, 1967; *Critique de la division du travail*, Editions du Seuil, Paris, 1973; *Critique du capitalisme quotidien*, Editions Galilée, Paris, 1973; *Fondements d'une morale*, Editions Galilée, Paris, 1977.

2 Hrvatski prijevod ove knjige objavljen je 1983. godine, u biblioteci »Prometej« izdavačkog poduzeća Globus, Zagreb.

3 Ovdje vrijedi približežiti da je glavni motto Gorzovih *Rajskih putova* slijedeći tekst nobelovca Wassilya Leontieffa: »Prije nego što su istjerani iz Raja, Adam i Eva uživali su na vrlo visokoj životnoj razini. Nakon

Najcjelovitija analiza tog problema izložena je u knjizi *Metamorfoze rada*. Traganje za smislom, objavljenoj 1988. godine i prevedenoj na petnaest jezika. Tu je Gorz donekle slijedio opću konjunkturu postmodernističkog »endizma« (kraja svega i svačega), ali je na konkretnoj analitičkoj razini bitno zaokupljen tematizacijom kraja rada, dakle svojom već prilično »starom« temom. Usprkos prevladavajućoj nevjerici, koju je tako usmjerena tematizacija izazivala kako u socijalno–teorijskim tako i u socijalno–političkim krugovima (sindikatom, strankama), Gorz je izložio tezu (predviđanje) da se u razvijenim društvima zbiva dioba na tri »društvena bloka«: 25% stalnih, 25% privremenih i 50% marginalnih, nezaposlenih ili polunezaposlenih radnika (Gorz, 1988). Teza je dočekanica s velikim zanimanjem, ali joj gotovo nitko nije vjerovao, utoliko više što je sociokulturni ambijent u međuvremenu postao imun na proroštva i utopije. Čak su je najodlučnije »pokopali« protagonisti sindikalnog pokreta i ljevice, kojima je zapravo bila i upućena. Međutim, ta »realistička« odbojnost Gorza nije ni pokolebala ni obeshrabrila jer on, pozivajući se na Ernsta Blocha i Paula Ricoeura, drži da »utopija ima značajnu društvenu funkciju« (Nicolino, 1997:6). U odnosu na postojeće stanje stvari »ona nam nudi odmak koji omogućuje da ono što činimo prosuđujemo u svjetlu onoga što bismo mogli ili trebali činiti«. Stanovita istraživanja pokazuju da taj »utopizam«, unutar kojega je izložena teza o trodiobi radnog društvenog potencijala, nije bez realnog temelja. Harald Schumann i Hans–Peter Martin, istraživači i publicisti njemačkog tjednika *Der Spiegel*, objavili su knjigu *Zamka mondijalizacije*, u kojoj činjenično potvrđuju smjer kretanja naznačen u Gorzovim *Metamorfozama rada*. Pored činjeničnih uvida oni se oslanjaju i na mišljenje najbogatijih svjetskih krugova (»gospodara svijeta«), koji su 1995. godine, na jednom skupu u San Franciscu, zaključili da će u skorjoj budućnosti manje od 20% aktivnog pučanstva biti dostatno za cjelokupnu proizvodnju (Schumann/Martin, 1997).

KRAJ »RADNOG DRUŠTVA«, ZAPOSLENOST, RAŠČARANI RAD I POSTNAJAMNIŠTVO

Takve izazove, koji su prepuni socijalnih implikacija, mogu ravnodušno ili ushićeno prihvatiti samo oni koji društvene probleme subsumiraju pod tehnoliške promjene, ali ne i Gorz koji je socijalnokritički mislilac par excellence. Vraćajući se tom izazovu on 1997. godine objavljuje knjigu *Sadašnja bijeda, moguće bogatstvo* i ponovno zaoštava »utopističku« debatu o mijenama rada i mogućim oblicima društva. Debata je urgentna jer već sada valja razlučiti »šanse« koje prebivaju u zbiljskim promjenama. A promjene su tolike da ih Gorz namjerno izražava u radikalnim terminima kako bi što rječitije utjecao na kritičku samosvijest društva o vlastitoj budućnosti. Radikalnost se očituje u glavnoj tezi koja kaže da je danas na djelu kraj »radnog društva«. To je društvo na umoru i nikad se više neće vratiti. Ono je u smrtnoj agoniji koju valja doprijeti kako bi se na njegovim ruševinama oblikovao dručiji tip društva. Obrise »dručkijeg društva« moguće je ocrtati samo pod uvjetom da rad izgubi svoju »central-

---

svog izgnanstva morali su bijedno živjeti i raditi od jutra do mraka. Povijest tehničkog napretka posljednjih dvjesto godina jest povijest ustrajnog napora da se iznova pronade put u Raj. Što bi se dogodilo kad bi sva bogatstva bila ponuđena a da se ne mora raditi za nadnicu? Ljudi bi u Raju umrli od gladi ukoliko na novu tehničku situaciju ne bi odgovorili novom politikom dohotka«. W. Leontieff, *La repartition du travail et du revenu*, *Pour la science*, 61/1982.

nost« u svijesti, mišljenju i imaginaciji ljudi, da ga se počne promatrati i misliti ne kao ono što se **ima** ili **nema**, nego kao ono što se **čini**.

Kako bi izbjegao banalizacije i nesporazume te opravdao tezu o kraju »radnog društva«, Gorz nastoji objasniti pravi smisao ideje o »kraju rada«. U tom nastojanju od velike mu je pomoći knjiga američkog autora Jeremija Rifkina *Kraj rada* (1995), koja je potaknula oštra polemička sučeljavanja i polemičke aktere primorala na jasnija određenja temeljnih pojmova.⁴ Što zapravo znači »kraj rada«? O kojem i kakvom radu je riječ? Tumačeći Rifkina i zauzimajući vlastito stajalište, Gorz konstatira da teza o »kraju rada« najavljuje kraj onoga što se uobičajeno naziva »radom«. Nije riječ o radu u antropološkom i filozofskom smislu, radu babice, kipara ili pjesnika. Nije riječ ni o radu kao »autonomnoj aktivnosti preobrazbe materije«, ni o radu kao »praktično–osjetilnoj aktivnosti« kojom se subjekt eksteriorizira proizvedeći neku predmetnost kao svoje djelo (Gorz, 1997:12–13; Rifkin, 1995). Riječ je izričito o specifičnom »radu« koji je svojstven industrijskom kapitalizmu. To je, primjerice, rad na koji se misli kada se kaže da žena »nema posao« kad svoje vrijeme posvećuje odgoju vlastite djece, a da »ima posao« kada makar i dio svoga vremena troši na odgoj tuđe djece u jaslicama ili u školi. »Rad« kojeg se **ima** ili **nema** ne sadrži ni jednu značajku rada u antropološkom ili filozofskom smislu. On je danas najčešće lišen onoga što je Hegel definirao kao izvanjštenje (*Entäusserung*) kojim se subjekt ozbiljuje »upisujući se« u objektivnu materijalnost svojih ostvarenja ili tvorbi. Milijuni zaposlenika ili tehničara koji »rade« na ekranu vizualizacije »ne ozbiljuju« ništa opipljivo. Njihova je praktično–osjetilna aktivnost krajnje oskudna, njihova tijela i osjetilnost »stavljani su u zagrade«. »Proizvodi« što ih stvaraju »radnici imaterijalnog« i većina onih koji se bave uslugama toliko su nepostojani da ih se troši u samom trenutku kada su dovršeni. Ti »radnici« rijetko mogu reći: »Evo što sam napravio. To je moje djelo« (Gorz, 1997:13). U virtualiziranoj stvarnosti **ekonomije imaterijalnog** ubrzano nestaje rad kao samoozbiljenje, kao **poiesis**, kao stvaranje djela. Žalimo li spasiti i nastaviti taj »istinski rad«, neophodno je priznati da istinski rad nije više u »radu«. Rad u smislu **poiesisa**, onaj koji **činimo**, nije više (ili je sve rjeđe) u »radu« u socijalnom smislu, onome koji **imamo**. Potrebu opstojnosti »radnog društva« ne možemo dokazivati pozivajući se na njegovu nužno antropološku narav. Naprotiv, valja izaći iz »rada« i »radnog društva« kako bi se dospjelo do smisla i mogućnosti »istinskoga« rada.

Gorzu je, za razliku od Rifkina, važno naglasiti da taj »rad«, koji se u kasnom kapitalizmu masovno dokida, predstavlja **socijalnu konstrukciju** (Gorz, 1997:13). Odgovarajući na pitanje zašto se kaže da žena **ima** »posao« kad radi u odgojnoj ustanovi a da ga **nema** kad diže vlastitu djecu, on ističe da je to zbog toga što je »rad« od početka definiran kao **društvena** aktivnost koja mora biti uklopljena u tokovo društvene razmjene. Naknada potvrđuje tu uklopljenost, ali ona nije bitna. Bitno je to da »rad« ispunjava društveno utvrđenu i normaliziranu funkciju u produkciji i reprodukciji društvene cjeline. Stoga on podliježe društveno definiranim kompetencijama i odvija se prema društveno utvrđenim procedurama. Rad majke u vlastitom domu ne

4 Usp. Jeremy Rifkin, *The End of Work*, New York, G. P. Putnam's Sons, 1995. Francusko izdanje Rifkinove knjige, pod naslovom *La fin du travail* (La Découverte, Paris, 1997), s predgovorom Michela Rocard, sadrži (u dodatku) i niz kritičkih interpretacija i osvrtu francuskih autora, među kojima se osobito ističe Gorzov tekst pod naslovom *Nadolazak posttržišne civilizacije*. Gorz hvali poticajnost Rifkinove knjige, iako se ne slaže sa svim njegovim rješenjima. Najviše kritičke pozornosti poklanja Rifkinovoj ideji »trećeg«, takozvanog asocijativnog sektora kao modaliteta smanjivanja radnog vremena.

ispunjava ni jedan od tih uvjeta. On nije integriran u proces društvenoga rada niti je podvrgnut institucionalno kontroliranim procedurama koje su sukladne profesionalnim normama. Za njega ne vrijede kriteriji satnice i učinkovitosti. Ukratko, taj rad ne pripada javnoj sferi, on ne odgovara društveno definiranim, društveno kodificiranim potrebama, što ga na određen način izjednačuje s radom umjetničkog ili teorijskog stvaranja. Umjetnički ili teorijski stvaraoc »radi« (»ima posao«) samo ako drži predavanja koja zadovoljavaju neki javno ili društveno određeni zahtjev ili ako udovoljavaju nekoj narudžbi. To vrijedi za sve umjetničke, sportske, filozofske ili slične aktivnosti čiji je cilj stvaranje smisla, samostvaranje, spoznavanje. Stvaralaštvo se ne može socijalizirati i kodificirati. Ono ne može biti »nadomjestak rada« kojemu je namijenjeno održavanje »radnog društva«. Za razliku od stvaralaštva, »rad« je moćno sredstvo socijalizacije, normalizacije i standardizacije. On potiskuje ili ograničuje individualnu ili kolektivnu invenciju, kreaciju i samoodređenje novih normi, potreba i sposobnosti. Stoga Gorz napominje da se društveno priznavanje novih aktivnosti i kompetencija uvijek moralo nametati pomoću društvenih borbi. Da bi afirmirali svoju moć i pravo društveni su akteri uvijek morali osporavati nadređenu moć društva (njegovih aparata, organiziranih profesija, zakona i pravila). Tu leži i jedan od razloga koji objašnjavaju zbog čega je, krajem sedamdesetih godina, došlo do uspješnog nametanja neoliberalizma. Društveni su akteri, uključujući i radničku klasu, odbacivali normalizaciju svojstvenu fordizmu i »diktaturu nad potrebama« svojstvenu birokratizmu države blagostanja. Masovno dokidanje »rada«, njegova postfordistička destandardizacija i demasifikacija, deetatizacija i debirokratizacija socijalne zaštite – sve bi to, u načelu, moglo otvoriti društveni prostor za razmah samoorganiziranih i samoodređenih aktivnosti u funkciji željenih i smislenih potreba. To oslobođenje rada i širenje javnog prostora nije se, međutim, dogodilo. Ono bi pretpostavljalo nastanak drukčije civilizacije, društva i ekonomije, to jest okončavanje moći kapitala nad radom i prevlasti kriterija financijske rentabilnosti. No postfordistička destandardizacija, demasifikacija i debirokratizacija odvijale su se u suprotnom smjeru. Zakoni društva–države maksimalno su zamijenjeni bezličnim »zakonima« tržišta. Zahvaljujući neobuzadanoj igri tih »zakona« kapital izmiče bilo kakvom utjecaju političke moći. Pobunjene se radne klase dovode u red tako što se ukida »rad«, a taj isti »rad« i dalje ostaje temeljem društvene pripadnosti i socijalnih prava, obvezujući put do samopoštovanja i poštovanja drugih.

Činjenice dramatično upozoravaju na taj raskorak i Gorz doista ne škrtari u navođenju podataka iz brojnih empirijskih istraživanja i kompetentnih predviđanja. Njemački je autor Wolfgang Lecher još 1986. godine predviđao da će broj stalnih zaposlenja, s punim radnim vremenom, kroz deset narednih godina pasti na 50%. Nove procjene, iz 1994. godine, predviđaju da će broj takvih zaposlenja u Njemačkoj pasti na 30 do 40%. Velika je Britanija već ispod te razine: 95% novih zaposlenja privremenog je karaktera, dok se u Francuskoj omjer kreće od 75 do 80%, pri čemu je 40% zaposlenja na određeno vrijeme. »Zapadna prilagodba« (reengineering) sustava Toyota dovela je do toga da bi se stalno zaposleno osoblje moralo smanjiti barem za 40% posto, a u »širim« Toyotinim mrežama čak i za 80%. Plan reorganizacije Bank-America u Californiji, u kojoj je 1993. bilo 28000 zaposlenika, vrlo rječito ilustrira takvu politiku. Plan predviđa da bi trebalo zadržati samo 19% stalno zaposlenih, dok bi 81% ljudstva trebalo prevesti u izvanjski radni status i plaćati ga prema broju radnih sati koji su poduzeću trenutačno potrebni. U većini slučajeva njihova je prosječna radna

obveza ispod 20 sati tjedno. **Reengineerig** se izuzetno brzo (»traumatično«) proširio na sva područja aktivnosti. Od 1993. godine 500 najvećih američkih tvrtki ne zapošljava više od 10% stalnih uposlenika s punim radnim vremenom. U Europi, osobito u Velikoj Britaniji i Francuskoj, razvija se poseban oblik privremenog zaposlenja, zaposlenje takozvanih **dogovornih radnika** koji, primjerice u javnim uslugama, obavljaju isti posao kao stalno osoblje, ali nemaju ni isti status, ni ista prava, ni istu naknadu. Oni su na raspolaganju poslodavcu (primjerice, obrazovnom sustavu ili poštanskim službama), koji im nudi minimalnu, često smiješnu mjesečnu ili godišnju satnicu, bez unaprijed utvrđenog datuma isplate naknade za njihov rad. Savjetnički uredi predano ispituju kako bi se reorganizacijom, oslonjenom na posvemašnju upotrebu informacijskih tehnologija, mogao smanjiti broj uposlenih u različitim granama aktivnosti. U Sjedinjenim Državama oni su zaključili da se kontingent od 90 milijuna zaposlenih u privatnom sektoru treba smanjiti za 25 milijuna. U Njemačkoj su predviđanja iste naravi. Primjenom već sada raspoloživih najdjelotvornijih metoda postojeći bi se kontingent od 33 milijuna zaposlenih mogao smanjiti za 9 milijuna. Prema nalazima Boston Consulting Group, u industriji je suvišno 30 do 40%, a u tercijarnom sektoru 30 do 50% efektiva. Od trenutka objelodanjivanja tih predviđanja, 1993. godine, broj robota u njemačkoj industriji porastao je za 60%, dok je istodobno kontingent zaposlenih osjetno pao: među nezaposlenima je blizu milijun kvalificiranih ili vrlo kvalificiranih radnika i 6000 inženjera ili znanstvenika. Pri tome valja imati na umu da procjena suviškova u tercijarnom sektoru još nije uzimala u obzir nadolazeće širenje »tele-rada«, »tele-kupnje« i »videokonferencija«, što će dovesti do značajnog smanjenja aktivnosti u trgovini, agencijama za nekretnine i turizam.

Prema britanskom autoru Williamu Bridgesu tradicionalni je tip zaposlenja zamišljen povremenim, djelomičnim radom. Nastaje ona situacija koju neki autori, među njima i Gorz, nazivaju **postnajamništvom**. Postnajamni se radnik upošljava za određeni projekt ili zadatak ograničene trajnosti i njegovo je slobodno vrijeme »interval koji razdvaja dva projekta ili zadatka« (Bridges, 1995). Poduzeće više nije radni kolektiv ili radno mjesto. Ono se izvođačima usluga obraća onako kao što se obraćamo zubaru ili vodoinstalateru, a to znači samo u slučaju potrebe, s tom razlikom što zadržava pravo uglavljanja i preinake cijene svake usluge ovisno o vrijednosti koju će izvođač dokazati. Najamnika fordističkog razdoblja (lik »masovnog radnika«) nasljeđuju dva drugačija lika. Prvi je lik **jobbera** kojemu privremenost postaje načinom života. On se ne želi prodati poslodavcu ili služiti kapitalu pa prihvaća samo privremeno zaposlenje, a najveći dio raspoloživog vremena radi upravo toliko da bi pokrio svoje potrebe. No to je, u neku ruku, »disident« suvremenog kapitalizma. Drugi je lik »nezavisnog djelatnika«, koji je jedini zanimljiv ideolozima postnajamništva. To je zapravo poslodavac individualne tvrtke u kojoj je on samozaposlen (**self-employed**) i kojemu pribavlja povremenu ili stalnu klijantelu. Gorz, jednako kao i Bridges, napominje da slika tog »nezavisnog djelatnika«, koji je svoj vlastiti poslodavac, privlači (»zavodi«) 40% mladih Britanaca. Oni izjavljuju da žele biti plaćeni prema vlastitim sposobnostima i zaslugama a ne prema unaprijed utvrđenim mjerilima. No većina njih brzo otkriva »mistifikaciju«. Uspijevaju samo oni »nezavisni« koji pripadaju »eliti znanja« (**elite of knowledge workers**), kako je naziva Rifkin. A ona tvori manje od jedan posto i pripadaju joj konzultanti, poslovni odvjetnici, informatičari i eksperti visoke razine. Ostali »nezavisni«, a to je zapravo većina, rade po cijenama i u uvjetima koje bi uobičajeni najamnici ocijenili neprihvatljivima. Prema jednom ispiti-

vanju Europske komisije više od pola muškaraca i trećina žena u Europskoj Uniji radi tjedno 48 sati, pa čak i iznad toga. U Francuskoj, precizira Gorz, to se odnosi na 70% muškaraca i 50% žena. U izvještaju Europske komisije stoji da »nezavisni mogu osigurati pristojnu razinu dohotka samo ako rade mnogo sati« te da im »više nego najamnicima, prijeti opasnost pada ispod praga siromaštva« (Gorz, 1997:87; Bologna, 1996:35–36). Taj razvoj takozvanog nezavisnog, »fleksibilnog« rada nije u stvari ništa drugo do vidljivi oblik tendencije koja vodi ukidanju najamništva. Ta tendencija prevladava i u odnosima unutar poduzeća sa stalnom radnom snagom. Tu se ona očituje u obliku individualizacije i fleksibilizacije najamnina, odnosno kao razlaganje velikog poduzeća na »centre profita« o čijoj rentabilnosti najamnici moraju brinuti kao tobožnji »poduzetnici«.

Oni kojima je stalo do socijalnih posljedica drukčije se odnose prema tim činjenicama nego oni koji ih registriraju kao puke pozitivne danosti. Posrijedi je naime to da kapital, ukidajući najamništvo, dokida gotovo sve granice što ih je pokret radništva dva stoljeća uspješno nametao eksploataciji. »Zamjenjujući kolektivno pregovaranje individualnim pregovaranjem, konvencionalne najamnine individualiziranim i izmjenjivim naknadama, najamni odnos komercijalnim odnosom, on zapovijednu moć i prisilu strojeva nad ljudima zamjenjuje prisilama što ih bezlični zakoni tržišta neminovno i anonimno vrše nad raspršenim i međusobno konkurirajućim pojedincima« (Gorz, 1997:88). To nije površinska nego bitna promjena. Nestankom »najamnog društva«, kako ga naziva Michel Aglietta, odnosno »radnog društva« (*Arbeitsgesellschaft*), kako ga prva označava Hannah Arendt, nestaje i jedan specifični oblik socijalne pripadnosti. Pripadnost tom društvu temeljila se na apstraktnom radu, radu po sebi, mjerljivom, izračunljivom, od djelatne osobe odvojivom radu koji se može kupiti i prodati na radnom tržištu. Ukratko, to je bio unovčivi rad ili rad–roba, koji je izumljen i nametnut u razdoblju manufakturnog kapitalizma krajem 18. stoljeća. Taj rad nikada, čak ni na vrhuncu najamnog društva, nije bio izvorom društvene kohezije i integracije. On je među pojedincima uspostavljao krhku i apstraktnu povezanost. U proces društvenoga rada, u društvene odnose proizvodnje, uklapao ih je kao međusobno isprepletene i funkcionalno specijalizirane elemente goleme mašinerije. Svakome je pružao osjećaj objektivne, bezlične, anonimne korisnosti utjelovljene u najamnini i socijalnim pravima što ih ona nosi. Ta prava nisu bila vezana za osobu najamnika već za funkciju što ju je njegovo zaposlenje vršilo u društvenom procesu proizvodnje. Glavna ideološka poruka najamnog društva svodi se na krilaticu: »Nije važan rad ako imam zaposlenje. Zaposlenje je malo važno, važno je da imam« (Gorz, 1997:96). Ne treba nas, dakle, odviše brinuti ono što činimo jer je bitno da krajem mjeseca primimo plaću. U postnajamnom društvu, koje pribjegava individualizaciji, diskontinuitetu rada, njegovom masovnom ukidanju i posvemašnjoj nesigurnosti, ideološka se poruka mijenja. Umjesto radno–socijalnog stereotipa: »Nije važan posao ako krajem mjeseca dobijam plaću«, ustaljuje se krilatica: »Nije važno povećanje plaće ako imam zaposlenje« (Gorz, 1997:97). Ta krilatica sugerira spremnost na sve moguće ustupke, poniženja, podložnosti, kompeticije i izdaje samo zbog toga da bi se sačuvalo zaposlenje. Jer »tko izgubi zaposlenje izgubio je sve« (Gorz, 1997:97). To je, prema Gorzu, opći osjećaj ili barem poruka vladajućeg društvenog diskursa. Rad je »dobro«, a zaposlenje je privilegija.

To se stanje reflektira i u činjenici koja se, po uzoru na Weberovu terminologiju, može nazvati raščaravanjem rada ili raščaranim radom. Za moderno poduzeće, koje

je prije svega »središte profita«, ljudi nisu ništa drugo do »ljudski resursi«. Stvar je zapravo u tome da intelektualizacija rada i umijeća, usprkos prevladavajućem mišljenju, ne dovodi sama po sebi do potpune osobne identifikacije sa zaposlenjem. Prema jednom francuskom istraživanju, mladi politehničari drže da je »zaposlenje postalo apstraktno i anonimno, da se više ne vidi njegov proizvod i da najamnici iz njega više ne crpe svoj ponos« (Lebaube, 1994). Nastojanje poduzeća da u svoju korist »mobilizira« cijelu osobu dovodi do obrnutog rezultata: poduzeće se doživljava kao totalitarna opresija na koju se reagira povlačenjem i bjekstvom u subjektivnost, željom da se zaposlenički rad uravnoteži samoodređenim aktivnostima, da se postane gospodarem svoga vremena, svoga života, izbora i ostvarenja vlastitih ciljeva. Te činjenice upućuju na zaključak da je odnos prema »radu« sve nepovoljniji. Rast tog nezadovoljstva zahvaća sve zemlje i cjelokupno aktivno stanovništvo i on ide ruku pod ruku s opsesivnom potragom za bilo kakvom zaradom ili sa strahom od gubitka trenutačnog zaposlenja. Posežući za nekim istraživanjima s početka devedesetih, Gorz navodi podatak da u Njemačkoj svega 10% aktivnog pučanstva svoj rad smatra najvažnijom stvari u životu. U Sjedinjenim Državama to mišljenje dijeli 18% aktivnog pučanstva, za razliku od 1955. godine kada je broj iznosio 38%. Zapadni Europljani u starosnom rasponu od 18 do 34 godine drže da »rad« ili »profesija« dolaze znatno iza pet drugih prioriteta na listi »osobno najznačajnijih stvari«. Riječ je o pet slijedećih prioriteta: 1. imati prijatelje (95%); 2. imati dovoljno raspoloživog vremena (80%); 3. biti u dobroj fizičkoj formi (77%); 4. i 5. provoditi vrijeme u obitelji i gajiti aktivan društveni život (74%). Tek 9% ispitanika (7% mladih od 13 do 25 godine) drži da je rad »glavni čimbenik životnog uspjeha« (Pahl, 1993). Po svemu sudeći, rascjep između »rada« i »života« postaje dublji nego ikada. Primjerice, 57% Britanaca ne želi da im se rad isprepliće sa životom. Među njima je samo 37% onih koji su stari od 45 do 54 godine. Prema jednom parcijalnom istraživanju Juliet Schor iz 1995. godine, koje se bavi zaposlenošću amaričke više srednje klase, 75% ispitanika drži da bi bolje živjeli ako bi manje radili, manje trošili i imali više vlastitog vremena. Slično istraživanje na državnoj razini pokazalo je da 28% ispitanika, u ime »prikladnijeg života«, zagovara smanjenje svojih profesionalnih aktivnosti i razine potrošnje (Schor, 1995).

KULTURNA PROMJENA I MONDIJALIZACIJSKA ZBILJA

Navedeni su procesi takve naravi da ih je opravdano pojmiti kao **kulturnu promjenu**. Problemi su drukčiji nego što se to uobičajeno misli. Problem nije u teškoći prihvaćanja životnog stila u kojemu bi radna zaposlenost igrala sve manju ulogu u individualnom životu. Problem nije ni u individualnoj identifikaciji sa zaposlenjem, ni u zaostajanju mentaliteta za mogućnostima opuštenijeg i raznovrsnijeg života. Gorz drži da se problem sastoji u zaostajanju **političkog** za evolucijom mentaliteta. On leži u činjenici da sva ekonomska prava (pravo na puni dohodak), socijalna prava (pravo na socijalnu zaštitu), politička prava (pravo na kolektivno djelovanje, predstavništvo i organizaciju) ostaju isključivo vezana za sve nedostatniju stalnu zaposlenost s punim radnim vremenom. Problem je u bojazni da će se sa stalnim zaposlenjem izgubiti sav dohodak, svaka mogućnost djelovanja, svaki doticaj s drugima. U tome, naime, što se zaposlenost smatra vrijednošću po sebi ne samo zbog zadovoljenja što ga pruža rad nego i zbog skupa prava koja su vezana isključivo za radnu zaposlenost. A budući da je ustanovljeno kao izvor prava i građanskog statusa, zaposlenje se i samo pojavljuje kao

pravo koje, s obzirom na načelo jednakosti prava, mora biti dostupno svim građanima. »Pravo na rad« (sinonim prava na zaposlenost) zahtijeva se ponajprije kao **političko pravo** na stjecanje socijalne i ekonomske građanskosti. Stoga su i rješenja cijelog tog problema ponajprije **političke naravi**. Drugim riječima, promjene nalažu da se definiraju nova prava, nove slobode, nove kolektivne sigurnosti, novo uređenje gradskog prostora, nove društvene norme koje će osigurati da se »izabrano vrijeme« i »izabrane aktivnosti« više ne ostavljaju na rubovima društva, već da se prihvate kao tvorbene klice novog tipa društvenosti. Gorz pritom misli na društvo u kojem se proizvodnja društvenog pomiče prema odnosima **kooperacije** kojima upravlja uzajamnost a ne novac i tržište. Zamisao takvog društva odgovor je na situaciju u kojoj »kapitalizam tjera na društvenu beskorisnost sve veću masu nezaposlenih ljudi i gdje se društvo pokazuje nesposobnim oblikovati pojedince da mu služe i služiti se pojedincima koje oblikuje. Nema više toliko društva da bi se pojedinci mogli definirati načinom kako mu služe. Umjesto da mu služe, sada je riječ o tome da ga proizvedu« (Gorz, 1997:110).

Ova teza očigledno sugerira i promjenu samog pojma društva. Ona je u suglasju sa suvremenim sociološki diskusijama, a u francuskom je kontekstu najviše problematizira Alain Touraine (Touraine, 1994). Ako se pod »društvom« misli na koherentnu cjelinu koja svojim članovima doznaju njihov način pripadanja, tada ono više ne postoji. Pojedinci nisu više »društveno određena« sredstva njegova funkcioniranja. Naprotiv, na društvu je da postane sredstvom razvoja individualnosti. Točnije, ono je prostor gdje svatko za sve i svi za svakoga pridonose stvaranju uvjeta slobodnog razmaha individualnosti. Ovo stajalište o odnosu pojedinca i društva poduprto je kritičkim osporavanjem dominantnih teorijskih pogleda na **socijalizaciju**, koji su već toliko uvriježeni da im pripada status ideologije. No ta »ideologija reprodukcije društva putem socijalizacije«, bez obzira na svoju čvrstu uvriježenost u mišljenju, ne odgovara činjenicama jer su društvene promjene dovele do nestanka društvenih »uloga« kojima je socijalizacija bila prilagođena. Usprkos tom neskladu teorije i činjenica većina socijalnih teoretičara drži da je autonomna sposobnost pojedinca, kojom on »neinstrumentalno« proizvodi sebe i društvene veze, uvijek rezultat »uspješne socijalizacije«. U toj, na prvi pogled nevinoj sociologiji Gorz razaznaje prevlast **sociologizma** kakav, između ostalog, susrećemo u Habermasa i Parsonsa. Iz te vrste sociologizma proizlazi da je dispozitiv autonomije i odgovornosti rezultat »uspješne socijalizacije«, što drugim riječima znači da je individuum–subjekt skup društvenih sposobnosti, kompetencija i ponašanja kojima društvo poučava pojedinca kako bi ga on proizveo. Time se subjekt svodi na nositelja društvenih uloga, životnih postupaka i umijeća sukladnih anonimnim »očekivanjima« koja prebivaju u društvenim procesima. U takvom (sociologističkom) poimanju socijalizacija nije emancipacija, koja dovodi do pojave subjekta sposobnog za autonomiju, samoodređenje i prosuđivanje. Štoviše, ona subjektu zakriva njegovu moć samoprodukcije i daje mu lik koji nije njegov. To izokretanje samosvojnosti subjekta proizlazi odatle što sociologizam poistovjećuje **odgoj** i socijalizaciju. Naravno, s obzirom na to da obuhvaća učenje jezika, sociokulturnih kodova i oslonaca, svaki je odgoj istodobno i socijalizacija. No on nije samo to i svodi li ga se samo na tu razinu on ne može ni odgajati ni socijalizirati. Za razliku od »indoktrinacije« i »dresiranja«, odgoj u biti teži tome da u pojedinca probudi sposobnost autonomnog samoodnošenja, to jest da ga učini subjektom odnosa prema sebi, svijetu i drugima. Ta se sposobnost ne može stvoriti, ona se mora pobuditi. Odgojni odnos nije društveni odnos i on se ne može provesti socijalizacijom. On je uspješan ako odgojitelj prizna pravo na posebnost onome koga odgaja, ako mu

pristupa kao individuumu–subjektu. Socijalizacija će, prema tome, proizvoditi frustrirane, neprilagođene, osakaćene i obezglavljene ljude sve dotle dok bude usmjerena na »društvenu integraciju posredstvom zaposlenja«, na integraciju u »društvo radnika«, gdje se sve aktivnosti smatraju »sredstvima zarade za život« (Gorz, 1997:114).

Poseban pečat sadašnjem stanju socijalno–radnih fakata daje **mondijalizacija**, što je preferirana frankofonska inačica za općeprihvaćeni anglofonski izraz **globalizacija**. Ona nije samo opći okvir, površinski aspekt sadašnjih društvenih promjena, nego njihov strukturalni čimbenik. U Gorzovoj socijalno–kritičkoj optici činjenice mondijalizacije podudaraju se s temeljnim »metamorfozama rada«. Mondijalizacija, u svom sadašnjem obliku, ne ide na ruku sveopćem socijalnom prosperitetu i poboljšanju položaja rada. Ona se ne može jednostavno objasniti ni informatičkom revolucijom, ni potragom za novim prostorima trgovačke dobiti. Ona je u početku bila politički odgovor na ono što se sedamdesetih godina nazivalo »krizom vladanja«. Ta kriza, koja je osobito i izravno zaokupljala Trilateralnu komisiju, očitovala se na svim razinama: na razini države, poduzeća, sveučilišta, škola, bolnica i aparata koji osiguravaju kulturnu reprodukciju društva. Socijalna država nije više mogla provesti primjerene ni spasonosne operacije. Svojim interventnim mjerama reglementacije, zaštite i arbitraže ona je »gušila« i nadomještala civilno društvo. Rješenje se više nije moglo tražiti ni u »fordističkom kompromisu«. Stoga se pokazalo hitnim – i to je bio naum Trilaterale – da se taj »vidljivi i odviše izloženi« upravljач zamijeni nevidljivim i anonimnim čimbenikom čiji zakoni djeluju sami po sebi, kao »zakoni prirode«. A to je, dakako, tržište. U tom je cilju valjalo razbiti borbenost najamnika, pregovaračku moć sindikata, krutost kolektivnih ugovora što su ih socijalna prava uvela u odnose proizvodnje. »Kapitalizam je najavio rat radničkoj klasi i dobio ga je«, piše na jednom mjestu ekonomski teoretičar Lester Thurow (Thurow, 1995:20). **Deregulacija** je glavni motto tog zahvata. Ona je odgovor na usporavanje ekonomske ekspanzije do koje je došlo zbog prevelikog pritiska države na društvo.

U zemljama s najrazvijenijom socijalnom politikom javni su izdaci iznosili 70%, kakad čak i više, nacionalnog brutto proizvoda. Javni su deficiti dosežali 10%. Ugrožen podružtvljenjem i etatizacijom kapital se usredotočuje na raskod simbioze s državom koja je postala nesposobnom da osigura ekspanziju unutrašnjeg tržišta. Imperativ kompetitivnosti i težnja za »obnovom vladanja« primoravali su kapital da se oslobodi ovisnosti o držvi i da se rastereti od socijalnih pritisaka. To su razlozi ubrzanog »egzodusa kapitala« početkom sedamdesetih godina, što je posebno došlo do izražaja u aktivnosti multinacionalnih kompanija, a kasnije, devedesetih godina, u procesima mondijalizacije. »Imperativ kompetitivnosti neminovno je vodio mondijalizaciji ekonomije i razlazu između **interesa kapitala** i **interesa nacionalne države**. Politički prostor (prostor države) i ekonomski prostor (prostor kapitalističkih grupa) više se nisu mogli poklapati« (Gorz, 1997:28–29). Tu su činjenicu analitičari, primjerice Robert Reich, označili kao kraj **ekonomskog nacionalizma**. Gorz iz toga izvlači zaključak o pojavi »nacionalne države kapitala«. Ona je odvojena od svake teritorijalnosti, no njezina moć, iako se izvanjski nameće teritorijaliziranim državama, ne stvara mimo njih nikakvo drukčije poprište političkog. Nezavisna je i odvojena od društva, ali ograničava i reglementira njegovu moć. Ona nema ni socijalnu osnovu ni političku konstituciju i najbolje ju je odrediti kao puki aparat koji »izriče« pravo mondijaliziranog kapitala. Odbacivanje i **nacionalno** osporavanje mondijalizacije neizbježno su osuđeni na kapitularciju pred tom zbiljskom činjenicom. Ne treba se boriti protiv

mondijalizacije već, unutar nje, za drugačiju mondijalizaciju. Za takvu alternativnu orijentacija valja se rukovoditi činjenicama a ne ideološkim stereotipima lijeve ili desne provenijencije.

Dovoljni su samo neki isječci iz panorame činjenica pa da se nešto izoštrenije percipiraju socijalni odnosi u doba mondijalizacije. Jedan posto američkog aktivnog stanovništva drži u svojim rukama dvije trećine ekonomskog rasta te zemlje. Izvršno rukovodeće osoblje zarađivalo je 1994. godine u prosjeku 187 puta više od radnika i službenika. Godine 1974. zarađivali su 41 puta više. Ista je tendencija na djelu i drugdje. Fiskalne olakšice financijske dobiti u Francuskoj su između 1989. i 1991. godine državu lišile 80 milijardi godišnjeg prihoda. Smanjenje poreza na visoke dohotke obično se pravda »imperativima kompetitivnosti« jer se polazi od toga da štednja bogatih napaja investicije koje su neophodne za kompetitivnost tvrtki. Međutim, stvarna su kretanja drugačija. U Francuskoj je, primjerice, investicijska stopa poduzeća 1995. pala na najnižu razinu za posljednjih 35 godina: 16% u odnosu na 19,4% 1980. godine i 21,6% 1970. godine. Od 1992. godine dobiti stalno nadmašuju rast investicija, pa je taj premašaj 1993. godine iznosio 71 milijardu franaka. U Njemačkoj su netto najamnine 1978. godine predstavljale 54% raspoloživog nacionalnog dohotka. Prihodi kapitala iznosili su 22% a socijalna davanja i mirovine 23%. Godine 1994. udio najamnina pao je na 45% (što je pad od 17%) a udio prihoda kapitala i dobiti narastao je na 33% (što je povećanje od 50%). Gledani kao konstantna monetarna masa, dobiti su se između 1979. i 1994. povećale za 90%, najamnine za 6%, dok se udio poreza na dohotke u tih petnaest godina smanjo od 25 na 13%. Za svoje glavne aktere mondijalizacija nije prisila koju moraju trpjeti, već »skup prisila što ih oni nameću kako bi svijetu nametnuli svoju moć« (Gorz, 1997:36). Ta je planetarna moć koncentrirana u sve manjem broju ruku. Od 37000 transnacionalnih tvrtki koje kontroliraju 40% svjetske razmjene i trećinu svjetske proizvodnje 370 tvrtki (oko 1%) kontrolira 50% financijskih aktiva. Pravo kontrastivno značenje tih mondijalizacijskih činjenica možemo još određenije pojmiti pogotovo ako ih usporedimo s fakticitetom siromašnijih dijelova svijeta, primjerice s Kinom. Valja imati na umu da ta zemlja, s petinom svjetskog stanovništva, raspolaže samo s 85 kvadratnih metara obradive površine po stanovniku, da je 40% obradivih površina već uništeno od 1955. godine: 5% erozijom i dezertifikacijom, 35% urbanizacijom i industrijalizacijom. Valja znati da se pet od deset najzagađenijih gradova svijeta nalazi u Kini, da ona pati od dramatične nestašice vode itd. Valja znati i to da se broj nezaposlenih u svijetu kreće od 600 do 800 milijuna, da bi do 2025. godine trebalo stvoriti milijardu i 200 milijuna radnih mjesta kako bi se najamno društvo proširilo na one koji će dospjeti na tržište rada. Ne smije se zaboraviti vjerojatnost da će se gotovo cjelokupni potencijalni porast stanovništva (99%) dogoditi u siromašnim ili vrlo siromašnim zemljama takozvane periferije, dakle tamo gdje se živi na prosječnom mjesečnom dohotku od 40 do 120 dolara i gdje investicije multinacionalnih kompanija, prema uvidima Ignacyja Sachsa, stvaraju više nezaposlenih nego novih radnih mjesta (Sachs, 1996).

KAKO DO POSTNAJAMNE »UTOPIJE«

Kad se svi ti radno–socijalni procesi i mondijalizacijske činjenice ozbiljno uzmu u obzir tada postaje jasno da zaokupljenost alternativama najamnom društvu »nije luksuz dekadentnih intelektualaca u bogatim zemljama« (Gorz, 1997: 47). Gorz je upravo mislilac tih alternativa i on ih nastoji formulirati, konkretizirajući tako »utopijsku«

dimenziju svojih socijalno–kritičkih ideja. On naime pokušava naznačiti najpovoljnije, ali i moguće, putove »izlaska iz najamnog društva«. Taj »utopijski projekt« ponajprije inzistira na ideji **multiaktivnosti** kao faktoru koji sadrži ključne transformacijske potencijale. U kapitalizmu je svaka aktivnost naređeni i od naredbodavca plaćeni »rad«, a zadovoljavajući je dohodak uvijek naknada za »rad«. Imperativna potreba za dostatnim dohotkom iziskuje imperativnu potrebu da se radi. Budući da društvena proizvodnja zahtijeva sve manje »rada« i raspodjeljuje sve manje najamnine, plaćenim je radom sve teže postići dostatni i stalni dohodak. Rješenje za tu situaciju, koju kapitalizam mistificira, ne sastoji se u »stvaranju rada« već u najprimjerenijoj **razdiobi društveno neophodnog rada i društveno proizvedenog kapitala**. Time se razdvaja ono što je kapitalizam artificiozno pomiješao: pravo na dostatni i stalni dohodak više ne ovisi o trajnom i čvrstom zaposlenju. Potreba za djelovanjem, stvaranjem i uvažavanjem više ne zadobiva oblik naređenog i plaćenog rada. Taj će rad zauzimati sve manje mjesta u društvenom i individualnom životu. Otvorit će se mogućnost brojnih naizmjeničnih aktivnosti kojima nužni uvjet neće biti naknada ili rentabilnost. Radno vrijeme neće više biti društveno dominantno vrijeme. To su, kako sam Gorz priznaje, tek »shematski« obrisi društva i civilizacije koji se ukazuju s onu stranu najamnog društva. Oni se ipak podudaraju sa zbiljskim kulturnim promjenama, s težnjom prema multiaktivnom životu umjesto života koji diktiraju prinude »rada«. To, dakako, pretpostavlja da se potreba za djelovanjem i društvenim priznanjem emancipiraju od naređenog i plaćenog rada, da se rad emancipira od kapitala, a da se osoba emancipira od dominacije rada kako bi se razvijala u raznolikosti svojih aktivnosti. »Rad valja integrirati u multiaktivnost kao jednu od njezinih sastavnica. Multiaktivnost valja integrirati u rad kao jedan od njezinih oblika« (Gorz, 1997:124–125). No da bi se, nakon raskida s »radnim društvom«, doista počela ozbiljivati otvorena perspektiva »društva multiaktivnosti i kulture«, potrebno je ustanoviti i skup »specifičnih politika« koje nadilaze ideju »revolucionarnih reformi« što ih je Gorz zagovarao krajem šezdesetih godina. U tom su pogledu uočljive stanovite podudarnosti s Giddensovom teorijskom elaboracijom »trećeg puta« (New Labour), ali je bitna razlika u tome što se ovdje polazi od preobrazbi rada i socijalnih odnosa, a ne od najpogodnije formule poretka u kojoj je ta činjenica samo jedna od dimenzija. Razlika je još i tome što u Giddensovu diskursu nema ni primisli o »utopičnosti« njegova projekta. Razlika je zapravo u stupnju radikalnosti dviju socijalno–teorijskih koncepcija (Giddens, 1998).

Prvi moment tog skupa »specifičnih politika« jest **zajamčenost dohotka**. Sigurnost dohotka osnovni je uvjet »društva multiaktivnosti«. Garancija stalnog dohotka mora stoga biti **bezuvjetna i općevažea** za sve građane. Gorz odbacuje američki model poznat pod nazivom *workfare* (ozakonjen 1996. godine), koji osigurava neko bazično, »društveno korisno« zaposlenje uz vrlo slabu ili nikakvu plaću. Taj je model manjkav i u njemu se, drži on, očituje intencija neoliberalne, pa čak i ultrakonzervativne ideologije. Naime, što je bazični dohodak niži to je potreba da se preuzme bilo kakav posao veća. Stvoren je privid opće inicijative i aktivnosti društvenih aktera, neka vrsta prividne pune zaposlenosti. Za razliku od tog modela, koji posloprimce tjera da prihvate bilo kakav posao pod bilo kojim uvjetima, valja graditi upravo obrnuti pristup. Bazični društveni dohodak mora posloprimcima omogućiti da odbiju »nedostojni rad pod nedostojnim uvjetima«. Svakome treba dati mogućnost da se stalno opredjeljuje između upotrebne i razmjenske vrijednosti svoga rada, to jest između »korisnosti« koju može kupiti prodajući svoj rad i »korisnosti« koju može stvoriti samovrednovanjem toga vremena. Opću garanciju dohotka ne treba shvatiti kao oblik

pripomoći, niti kao socijalnu zaštitu koja zapravo znači ovisnost o socijalnoj državi. Riječ je o modelu koji Anthony Giddens naziva »generativnom politikom« (*generative policy*). On pojedincima i grupama daje sredstva za samoizdržavanje, uvećava njihovu moć nad vlastitim životom i životnim uvjetima.

U svojim prethodnim djelima, primjerice **Rajskim putovima**, Gorz je odbacivao zamisao o društvenom dohotku koji bi omogućavao »život bez rada«. Polazio je od toga da rad nije »dobro«, već nužna aktivnost modernog doba koja se obavlja prema društveno definiranim normama i zahtjevima. Danas, u postfordističkoj epohi, u otvorenoj perspektivi multiaktivnosti, on napušta to stajalište jer drži da je opća garancija dohotka primjerenija ekonomiji koja se nazire »s onu stranu sadašnjeg bespuća« (Gorz, 1997:139). Danas se sve veći broj bogatstava proizvodi sa sve manjim opsegom rada i kapitala. Sve manjem broju aktivnih osoba proizvodnja distribuira sve manji opseg naknada i najamnina. Pada kupovna moć sve većeg broja stanovništva, širi se nezaposlenost, siromaštvo i apsolutna bijeda. Ekonomija je dospjela do točke kada izdaci koje treba preraspodijeliti za pokrivanje individualnih i kolektivnih potreba tendencijski nadmašuju izdatke koji se distribuiraju iz proizvodnje i za proizvodnju. Stoga valja prevladati jaz između sve produktivnije proizvodnje bogatstava i preraspodjele tih bogatstava u smjeru zajamčenih i stalnih dohodaka sve većeg broja ljudi. »Razdioba sredstava plaćanja mora odgovarati opsegu socijalno proizvedenih bogatstava a ne opsegu uloženog rada« (Gorz, 1997:147). Bezuvjetna zajamčenost dostatnog dohotka teži, dakle, uspostavi poretka **distributivne pravde**. To, naravno, nije moguće odmah, ali o tome već danas treba razmišljati. Za sada, precizira Gorz, ta ideja ima **heurističku vrijednost** jer nas upućuje na »najviši mogući smisao« koji se oblikuje u aktualnom stanju razvojnih fakata.

Drugi moment »specifičnih politika« izlaska iz najamnog društva odnosi se na **redistribuciju rada i oslobodjenje vremena**. Na djelu je opća tendencija smanjivanja radnog vremena. Za poslodavce je smanjivanje radnog vremena postalo nekom vrstom načina upravljanja, a zapravo je riječ o metodi koja poduzećima priskrbljuje apsolutno gospodarenje nad vremenom, potpunu moć nad posloprimcima. Najsavršeniji je oblik takve moći takozvani **zero hour contract** što su ga u Velikoj Britaniji uvele japanske automobilske tvrtke, a koji je u Njemačkoj poznat pod imenom **Arbeit auf Abruf**. U tom obliku radno–socijalnog odnosa »zaposleni« nije zaposlen nego je na stalnom raspolaganju poduzeća, čekajući da ga ono zatreba za nekoliko dana ili sati i da mu to plati prema odgovarajućoj tarifi. Tu je riječ o redistribuciji rada koja posloprimce lišava svake moći nad njihovim vremenom. Ukupni se godišnji obujam rada smanjuje, ali on je na sve veći broj aktivnih osoba podijeljen tako da nitko više nije ni u što siguran.

A istina je zapravo to da se osjetnim smanjenjem tjednog, mjesečnog ili godišnjeg radnog vremena trajno zaposlenih stalni rad može raspodijeliti na veći broj aktivnih osoba. U prilog toj tezi često se navodi primjer Volkswagena koji je tjedno radno vrijeme smanjio s 36 na 28,8 sati i na taj način u početku izbjegao otpuštanje 30 000 zaposlenih. Taj je pristup, s Gorzova stajališta, vrlo poučan iako se na njemu nije ustrajalo. On pokazuje da politika smanjivanja radnog vremena može biti djelotvorna samo ako se razvija i ako nadilazi razinu poduzeća. Ona mora voditi računa o obujmu najamnog rada i udjelu stalno i stabilno zaposlenih. Žali li se njome istodobno sve manji obujam rada razdijeliti na sve veći broj aktivnih osoba, povećati udio čvrstih stalnih zaposlenja i stvoriti izglednije mogućnosti za »izabrano vrijeme«, tada se javlja

problem koji sadrži i rješenje. U rad treba unijeti što više prekida, aktivnima ponuditi izbor između brojnih oblika prekida i tako prekid preobraziti u novu slobodu, to jest »u pravo na neredovit rad i multiaktivni život u kojemu se profesionalni rad i neplaćene aktivnosti povezuju i nadopunjuju« (Gorz, 1997:154). Među ilustrativnim primjerima možda je najrječitiji »danski pristup«, koji je 1993. godine dobio i zakonski oblik. Prema tom zakonu svakom je najamniku omogućeno da uzme jednogodišnji dopust koji može razdijeliti i rasporediti po vlastitoj volji. Za vrijeme njegova dopusta nezaposlena osoba zauzima mjesto najamnika koji dobija 80% naknade za nezaposlenost na koju bi imao pravo ukoliko bi izgubio zaposlenje. To, u osnovi individualno pravo mogu koristiti i sindikati kako bi smanjili ukupno radno vrijeme u poduzeću i povećali broj stalno zaposlenih. Tim su se pravom, primjerice, koristili sindikati javnog transporta, koji su se odlučili povećati broj zaposlenih za 10% organiziravši se tako da desetina njihova ljudstva svake godine ostaje na dopustu. Ti pristupi pokazuju da prekid rada ne mora dovesti do privremenosti zaposlenja. Što je rad isprekidaniji to sigurnost zaposlenja može biti veća. Taj sustav priznaje da su pravo na rad i pravo na ne–rad jednako važni i nerazdvojivo povezani. On svima priznaje pravo na isprekidan rad i na stalni dohodak. On je primjenjiv u velikim i malim poduzećima. Bez obzira na svoja ograničenja, on potvrđuje da su promjene rada i društva jedinstven proces. »Da bi se promijenilo društvo treba promijeniti rad, i obrnuto. Promijeniti rada znači osloboditi ga od niza postvarujućih prinuda (prinuda satnice, hijerarhije, naknade), koje odražavaju podređenost kapitalu i koje su do sada određivale bit onoga što se uobičajeno naziva radom. Promijeniti ga znači pomiriti ga s kulturom svakodnevlja, s umijećem življenja spram kojeg ne bi više bio odvojena sfera nego njegov produžetak i izvor« (Gorz, 1997:159).

Treći moment »specifičnih politika« Gorzove »utopije« usredotočen je na poticanje novih oblika **društvenosti**, novih načina **kooperacije** i razmjene koji bi trebali dovesti do toga da se društvene veze i društvena kohezija uspostavljaju s onu stranu najamništva. Dakako, taj je smjer djelovanja neostvariv bez realizacije i konzekventnog tumačenja dviju prethodnih pretpostavki. Za njegovo je ostvarenje bitno imati na umu da zajamčenost bazičnog društvenog dohotka i uvećavanje raspoloživog vremena ne znače smanjivanje nego povećavanje broja aktivnosti. Oni nisu prilika za bilo kakvo djelovanje nego otvorena mogućnost za tisuće individualnih i kolektivnih, privatnih i javnih aktivnosti koje ne moraju biti rentabilne da bi se razvijale. Spektar tih mogućih, samoorganiziranih, dobrovoljnih i svima otvorenih aktivnosti toliko je širok da Gorz nabraja samo neke od njih: umjetničke, znanstvene, ekozofske, sportske, zanatske, posredničke aktivnosti, radne aktivnosti samoproizvođenja, razdiobe, obnove prirodne i kulturne baštine, uređenja životnog okvira, uštede energije, aktivnosti u razmjeni usluga, međusobne pomoći i uzajamnosti itd. One nipošto nisu subalterni dodaci kapitalističke tržišne ekonomije, ni obvezatni privjesci bazičnog dohotka koji ih omogućuje. Budući da im nije stalo ni do kapitala, ni do kapitalskih mjerila, ni do isplativosti potreba i želja koje zadovoljavaju, one su usredotočene na to da društveni prostor i vrijeme oslobode od kapitalističke i tržišne logike, da potisnu dobar dio najamništva i stvore asocijativne i slobodne društvene veze.

Prostor modernog grada zauzima u tom sklopu ključno mjesto. Kao organizacija i uređenje društvenog prostora i vremena, politika grada može dati odlučujuće poticaje sazrijevanju samoaktivnosti u kojima se oblikuje svijest o projektu drugačijeg društva. Grad je sredina s osobitom gustoćom društvenoga tkiva i njemu su primjerene samo

one koncepcije urbanizma, arhitekture i kolektivnog transporta koje pogoduju samoaktivnostima, razmjeni, stvaralaštvu i kooperaciji. Svijet u kojem živimo i u kojem je zaista želimo živjeti pretpostavlja **policentrične gradove** u kojima »svaka četvrt ili susjedstvo, svakome i u svakom trenutku, nude niz dostupnih mjesta za samoaktivnosti, samoproizvodnju, samoučenje, razmjenu usluga i znanja; mnoštvo dječjih ustanova, javnih vrtova, okupljališta, sportskih terena, ateljea, muzičkih dvorana, škola, kazališta, bibliovideoteka itd.« (Gorz, 1997:161–162). Grad je poprište i ogledalo društvene kooperacije, a u društvu multiaktivnosti kooperacija je pokretačka snaga oblikovanja »novog subjektiviteta«. U spletoima i mrežama sveopće informatizacije kooperacija dobija neslućene mogućnosti, ali dakako pod uvjetom da se oslobodi moći novca i »slijepih zakona« tržišta. U postnajamnoj perspektivi, u društvu zajamčenih bazičnih dohodaka i razvijenih samoaktivnosti, kooperacija je **kolektivno prisvajanje novih tehnologija** i način da se izbjegne opasnost »socijaltehnoškrog profesionalizma«. No sve je to ipak nemoguće bez »povratka političkog«. Gorz ne razvija nikakvu posebnu političku teoriju ili filozofiju. Čak bi se moglo reći da je kao mislilac liberterškog nagnuća nesklon svakoj politici formalne moći i organizacije. No političko u njegovim razmatranjima ima samo **posredujuću** ulogu. Ono posreduje između lokalne zajednice i društva, između zajednica i društava, između mikrosocijalne sfere, kooperativnih zajednica i makrodruštvene razine. Političko spada u **sistemske** kategorije, koje uglavnom nemaju podršku Gorzova socijalnog kriticizma, ali je očigledno da se ono što Habermas naziva »svijetom života« ne može posve lišiti tog »sistemske« elementa. »Javne se službe i administracije velikih kompleksnih društava ne mogu posve rastočiti u komunikacijskoj i konsensusnoj kooperaciji zajednica...Zahvaljujući političkom posredovanju mikrodruštvene cjeline reflektiraju vlastite ciljeve kao lokalne izraze univerzalnih ciljeva, a svoje opće dobro kao zasebni lokalni oblik zajedničkog općeg dobra« (Gorz, 1997:177). U tom poimanju, dakle, političko ima zadaću da proizvodi univerzalnost, bez obzira na konkretnu razinu svoga djelovanja. Ono konkretne potrebe pretvara u **pravo**, što zapravo znači da potrebe svakog pojedinca dovodi u suglasje s potrebama svih, i obrnuto. Pojmljeno na taj način, političko je posredovanje oblik javnog djelovanja kojemu je cilj pretvaranje **države blagostanja u društvo blagostanja**. U toj je formulaciji možda najjasnije sažeto temeljno Gorzovo stajalište. Društvo blagostanja glavna je ideja njegove »utopije«, izvedene iz kritičke analize društvenog razvoja u doba informatičke tehnologije, mondijalizacije i krize radno–socijalnih i političkih odnosa devedesetih godina.

LITERATURA:

- Bologna, S (1996). Durée du travail et postfordisme. **Futur antérieur**, No. 35–36.
- Bridges, W. (1995). **How to Prosper in a World Without Jobs**. London: Allen and Unwin.
- Giddens, A. (1998). **The Third Way. The Renewal of Social Democracy**. Cambridge: Polity Press.
- Gorz, A. (1969). **Reforme et révolution**. Paris: Editions du Seuil.
- Gorz, A. (1975). **Ecologie et politique**. Paris: Editions Galilee.
- Gorz, A. (1980). **Adieux au prolétariat**. Paris: Editions Galilee.
- Gorz, A. (1983). **Les chemins du paradis**. Paris: Editions Galilee.
- Gorz, A. (1988). **Métamorphoses du travail. Quête du sens**. Paris: Editions Galilée.
- Gorz, A. (1977). **Misères du présent, Richesse du possible**. Paris: Editions Galilée.
- Lebaube, A. (1994). La mutation du travail. **Le Monde Initiatives**, 11. mai.
- Nicolino, F. (1997). André Gorz, le défricheur. **Le Nouveau Politics**, No. 464.
- Pahl, R. (1995). Finding Time of Life. **Demos**, No. 5.
- Rifkin, J. (1995). **The End of Work**. New York: Putnam's Sons.
- Sachs, I. (1996). L'urbanisation ou la déruralisation. **Transversales**, No. 41.
- Schor, J. (1995). The New American Dream. **Demos**, No. 5.
- Schumann, H./Martin. H.–P. (1997). **Le piège de la mondialisation**. Paris: Actes Sud–Solin.
- Thurow, L. (1995). **The Future of Capitalism**. New York: William Morrow.
- Touraine, A. (1994). **Critique de la modernité**. Paris: Fayard.

ANDRÉ GORZ: THE END OF LABOUR AND POST-HIRED-LABOUR SOCIETY

Rade Kalanj
Faculty of Philosophy Zagreb

Summary

The paper deals with a problem survey of some ideas by the contemporary French social theoretician Andre Gorz. After a review of the genesis and sources of Gorz theoretizing the attention is paid to the issues of the "end of labour" and the "labour society", which are intensively dealt in his works "Goodbye to the Proletariate", "Paradise Ways" and especially in "Labour Metamorphoses". However, the main analysis is concerned with Gorz's most recent work "Contemporary poverty, future richness", in which the "end of labour" and "labour society" are extensively explained from various aspects (employment, working time, mondialization, etc.) and in which a "utopian" vision of a "post-hired-labour society" is designed. The paper tries to show that an important Gorz's intention refers to a transformation of a well-fare state into a well-fare society.

Key words: employment, end of labour, hired labour, labour, labour society, mondialization, multiactivity, post-hired-labour society, utopy

ANDRÉ GORZ: DAS ENDE DER ARBEIT UND DIE UTOPIE EINER POST-LOHNARBEITSGESELLSCHAFT

Rade Kalanj
Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Der Text gibt einen problembezogenen Überblick einiger Gedanken des zeitgenössischen französischen Sozialtheoretikers Andre Gorz. Neben einem Rückblick auf die Genese und Quellen seiner Theorie und seines Hauptwerks wird die Thematik des "Endes der Arbeit" und der "Arbeitsgesellschaft" behandelt, mit der sich Gorz besonders intensiv in den Texten Adieu, Proletariat, Die Wege zum Paradies, und vor allem in Metamorphosen der Arbeit auseinandersetzt. Die Hauptanalyse bezieht sich jedoch auf sein jüngstes Werk Jetzige Armut, künftiger Reichtum, in dem das "Ende der Arbeit" und der "Arbeitsgesellschaft" unter den verschiedenen Aspekten (Beschäftigtsein, Arbeitszeit, Globalisierung u.a.) beleuchtet werden, und das "Utopiebild" einer Post-Lohnarbeitsgesellschaft" projiziert wird. In diesem Text wird der Versuch unternommen, zu zeigen, daß eine wesentliche Absicht von Gorz darin besteht, den Wohlstandsstaat in eine Wohlstandsgesellschaft zu verwandeln.

Grundausrücke: Arbeit, Arbeitsgesellschaft, Beschäftigtsein, Ende der Arbeit, Globalisierung, Lohnarbeit, Multiaktivität, Post-Lohnarbeitsgesellschaft, Utopie